

О. О. Крижановська

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України ХІХ — початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), OksanaKri@i.ua

ПІДСУМКИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ВІТЧИЗНЯНОГО СЕЛЯНСТВОЗНАВСТВА

Стаття присвячена підсумкам та перспективам вітчизняних селянствознавчих студій, які займають важливе місце в українській історіографії. Дослідження з історії українського селянства є різноманітними й висвітлюють актуальні аспекти соціальної історії, біографістики, історії культури й освіти. Накопичений ними досвід відкриває нові перспективи для подальших наукових розвідок з історії українського селянства. Зокрема, перспективними напрямками для подальших досліджень можна вважати комплекс питань, пов'язаних з взаємовідносинами між поміщиками та їх кріпаками. На окремі студії заслуговує не лише діюче в Російській імперії законодавство про селян, а й його ефективність, що передбачала реальну відповідальність поміщиків за перевищення своїх повноважень й знуцання зі своїх кріпаків. Свою роль у розвитку соціальних студій може відіграти також висвітлення піклування поміщиків-просвітителів про селян, їх добробут й освіту.

Ключові слова: соціальна історія, поміщики, кріпаки, соціальна боротьба, соціальні взаємовідносини, покарання, відповідальність за жорстоке ставлення, проекти поліпшення життя.

О. О. Kryzhanovska

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), OksanaKri@i.ua

MAIN RESULTS AND PERSPECTIVES OF THE NATIONAL PEASANTRY STUDIES

Abstract

The article is devoted to the results and perspectives of domestic peasant studies, which occupy an important place in Ukrainian historiography. Studies on the history of the Ukrainian peasantry are diverse and covers the actual aspects of social history, biography, history of culture and education. Their accumulated experience opens up new perspectives for further research on the history of the Ukrainian peasantry. In

particular, promising directions for further research can be considered a complex of issues related to the relationship between landlords and their serfs. In separate studios deserves not only the legislation in force in the Russian Empire about the peasants, but also its efficiency, which provided for the real responsibility of the landowners for exceeding their powers and bullying from their serfs. Their role in the development of social studies can play also coverage of the care of landlords-educators about the peasants, their welfare and education.

Keywords: *social history, landowners, serfs, social struggle, social relationships, punishment, responsibility for cruel treatment, projects for improving life.*

Оскільки сільське господарство на українських землях у XIX ст. було основним сектором економіки, то стан аграрних відносин значною мірою визначав динаміку всього суспільного розвитку. Тому селянствознавчі студії завжди становили важливий напрямок у вітчизняній історіографії. Досягненням радянської історіографії стали праці, в яких продовжено започатковані ще в дореволюційній історіографії¹ селянствознавчі студії не лише загального характеру, зокрема, двотомник з історії українського селянства² та ряд фундаментальних видань джерел з історії селянського руху, в тому числі й середини XVIII–XIX ст.³ Увагу істориків привертало становище селян; даному питанню присвячено як статті в науковій періодиці⁴, так і розділи в монографіях⁵. Висвітлювались також проблеми взаємовідносин між поміщиками та їх кріпаками; акцент у такого роду студіях робився на експлуатації кріпаків їх панами⁶, класовій боротьбі в цілому⁷ й селянським

¹ *Левицкий Ор.* О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX ст. // Киевская старина. — 1906. — Т. 93. — № 7/8. — С. 231–274; *Семевский В. И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX вв. В 2-х тт. — СПб., 1888.

² Історія селянства Української РСР. В двох томах. — К., 1967.

³ Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1978; Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. — К., 1985; Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. — К., 1986.

⁴ *Серчик В.* Становище селян на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.) // Український історичний журнал. — 1962. — № 4. — С. 67–73.

⁵ *Гуржій І. О.* Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х рр. XVIII ст. до 1861 р.). — К., 1958.

⁶ *Барабой А. З.* Обезземелення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх в період між “інвентарною” і “селянською” реформами. (Історико-статистична розвідка) // АН УРСР. Наукові записки Інституту історії. — 1958. — № 2. — С. 83–108.

⁷ *Попова Р. С.* К вопросу о классовой борьбе на Юге Украины в дореформенный период (1801–1860) // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. — Днепропетровск, 1980. — С. 145–152.

рухам зокрема⁸. Приділялась також увага, хоч і в нечисельних, дослідженнях, законодавству стосовно поміщицьких селян у дореформений період⁹. Окремі праці присвячувались критиці кріпосницьких порядків та проектам реформування аграрного сектору як Російської імперії в цілому, так і на українських землях, що входили до її складу.

Пострадянський період збагатився публікацією ряду джерел¹⁰, а також доробками, в яких суттєво переглядалися окремі аспекти історії селян, їх культури¹¹ та ролі у формуванні еліт, в тому числі й радянської¹², свідомості¹³ та менталітету¹⁴. З'явилися й дослідження, що вийшли за рамки висвітлення аграрної історії українських земель¹⁵, соціально-економічного становища сільського населення¹⁶, ставлення російського уряду до селянства¹⁷ й офіційної політики стосовно селян¹⁸, селянських рухів¹⁹, взаємин між

⁸ Гуржій І. О. Вказ. праця; Липовская Т. Д. К истории крестьянского движения в Харьковской губернии в первой трети XIX в. // Сборник научных статей Днепропетровского университета. — 1974. — Вып. 5. — С. 156–163.

⁹ Крутиков В. И. Законодательство о помещичьих крестьянах дореформенного времени (1801–1860 годы) // Социально-экономические проблемы российской деревни в феодальную и капиталистическую эпохи. Материалы XVII сессии симпозиума. — Ростов-на-Дону, 1980. — С. 112–121.

¹⁰ Ревизские сказки поселения сл. Белка Ахтырского уезда. Конец XVIII века. — Х., 2007; Ревизские сказки поселения сл. Белка Ахтырского уезда. Первая четверть XIX века. — Х., 2009; Ревизские сказки войсковых обывателей слободы Белка Ахтырского уезда. 1835 год. — Х., 2010; Ревизская сказка государственных крестьян слободы Белка Ахтырского уезда. 1850 год. — Х., 2010.

¹¹ Мирошниченко П. Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.). — Донецк, 1999.

¹² Акульшин П. В., Соколов А. С. Крестьянский сын против крестьянского восстания. В. С. Корнев (1889–1939). (Крестьянство и формирование элиты советского общества) // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — 2017. — № 6, ч. 2. — С. 7–10.

¹³ Мирошниченко П. Я. Народные пословицы, поговорки, приметы, загадки как источник по истории сознания крестьянства периода разложения и кризиса крепостничества. — Донецк, 1977.

¹⁴ Безгин В. В. Лозунги повстанчества как отражение крестьянского менталитета // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — 2017. — № 6, ч. 2. — С. 10–13.

¹⁵ Брославський В. Л. Аграрна історія Правобережної України 1739–1861. — Тернопіль, 2010.

¹⁶ Молчанов В. Б. Соціально-економічне становище сільського населення України в першій половині XIX ст. // Історія українського селянства. Нариси в двох томах. — К., 2006. — Т. 1. — С. 321–332.

¹⁷ Машикін О. М. Ставлення російського уряду до селянства України (на прикладі імперського законодавства 1796–1856 років) // Історія в школі. — 2007. — № 1. — С. 4–13.

селянами та поміщиками, що висвітлювалась в чорно-білих тонах, і основний контекст яких становила класова боротьба, а також скарги самих селян як одна з форм соціальної боротьби²⁰. Змістились акценти у краєзнавчих дослідженнях; опубліковано ряд студій, присвячених історії того чи іншого села, що вийшли за рамки суто етнографічних праць, в яких провідне місце відведено або історичній складовій²¹, або ж її поєднанню з етнографічною²². Більше уваги дослідники почали приділяти повсякденному житті українських селян²³.

У ряді нових, хоч і нечисельних, дослідженнях основна увага приділена реакції владних структур Російської імперії на селянські скарги й фіксуванню на законодавчому рівні покарання тих поміщиків, котрі несправедливо й жорстоко ставились до своїх кріпаків²⁴. З'явилися також праці, в яких висвітлювались, в тому числі спроби та зусилля з поліпшення життя кріпаків чи хоча б регламентувалися відносини між поміщиками та їх підданими згори²⁵, з боку владних структур. Увагу дослідників історії селянства привертала не лише переоцінка соціально-правового становища селян України²⁶,

¹⁸ Морозов А. Г., Корновенко С. В. Політика російського уряду щодо селянства // Історія українського селянства. Нариси в двох томах. — К., 2006. — Т. 1. — С. 313–321.

¹⁹ Реснт О. П. Селянські рухи // Там само. — С. 337–348.

²⁰ Липовская Т. Д. Жалобы как форма классовой борьбы крепостного крестьянства Левобережной Украины в 1841–1860 гг. // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской ССР. — Днепропетровск, 1972. — Вып. 3. — С. 138–148; Попова Р. С. Жалобы и прошения помещичьих крестьян как своеобразная форма антикрепостнической борьбы в дореформенном селе Юга Украины (1841–1860 гг.) // Сборник научных статей Днепропетровского университета. — Днепропетровск, 1974. — Вып. 5. — С. 167–177.

²¹ Аржевітін С. М. Шугаї: історія верховинного села Калачава. — Чернівці, 2006; Криворучко І. Ходорків. Історія села. — Житомир, 2016; Кушнір А. Г. Кривожитниці — коліска наших душ. — Вінниця, 2007; Пиріг О. Село Умники. Хода крізь віки. — К., 2007.

²² Нагребецкий А. Н. Моя Плебанівка. Історико-етнографічний нарис. — Вінниця, 2004.

²³ Бондар В. Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст.: до історіографії питання // Краєзнавство. — 2010. — № 3. — С. 10–18.

²⁴ Долгих А. Н. Жалобы владельческих крестьян и система наказания помещиков в законодательстве России конца XVIII — первой половине XIX в.: к постановке проблемы // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — 2015. — № 8, ч. 3. — С. 95–100.

²⁵ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами. — К., 1996. — С. 65–140.

²⁶ Молчанов В. Б. Соціально-правове становище сільського населення України у першій половині XIX ст. (до 1861 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2005. — Вип. 10. — С. 34–50.

а й питання характеру та ступеню участі селянської громади в управлінні поміщицькими маєтками²⁷. Значна роль у розвитку вітчизняних аграрних студій належала й видаваному з 2001 р. з ініціативи та силами науковців Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького часопису “Український селянин”.

Вищезазначені спроби ознаменували хоч і поступовий, але в той же час і принциповий відхід від традиційної історіографії й характерного для неї акцентування уваги на негативних сторонах ставлення поміщиків до своїх кріпаків. Однак, на жаль, не так багато узагальнюючих студій, в яких досліджувався б позитивний досвід взаємовідносин між панамі та їх підданими, адже, окрім поміщиків-експлуататорів зустрічались й такі, що проявляли турботу про кріпаків²⁸. Так, князем Миколою Григоровичем Репніним на ім'я Миколи Першого було направлено принаймі два листи, в яких розглядались питання можливості полегшення виплати недоїмок²⁹ або ж скасування їх виплат поміщицькими селянами³⁰.

Подільський поміщик, граф Ігнацій Сцибор-Мархоцький у своїх володіннях із центром у містечку Миньківці (нині Дунаєвського р-ну на Хмельниччині) першим у Східній Європі взагалі скасував кріпацтво. У проголошеній ним незалежній Миньковецькій державі судовий вирок загрожував кожному, хто насмілювався б назвати хлібороба холопом чи мужиком³¹.

Ще один поміщик, Еразм Михайловський, розробив проект, спрямований на покращення господарства та побуту селян у своїх маєтках у с. Соловіївка Радомишльського повіту та с. Вербіїв Сквирського повіту³².

²⁷ *Петренко О.* Громадська селянська адміністрація в панських маєтках Східного Поділля наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2004. — Вип. 7. — С. 82–91.

²⁸ *Мердер А.* Мелочи из архивов Юго-Западного края. Заботы киевского генерал-губернатора А. Д. Гурьева о помещичьих крестьянах // Киевская старина. — 1901. — Т. 73. — № 5. — С. 12–85.

²⁹ *Листовский И. С.* Князь Николай Григорьевич Репнин. Его всеподданнейшее представление государю Николаю Павловичу о рассрочке недоимок помещичьими крестьянами малороссийских губерний // Киевская старина. — 1889. — Т. 24. — № 1. — С. 217–221.

³⁰ *Ст. Фон. Нос. (Нис С.).* Письмо князя Н. Г. Репнина к императору Николаю Павловичу (По делу сложения недоимок с помещичьих крестьян Полтавской и Черниговской губерний) // Киевская старина. — 1882. — Т. 4. — № 12. — С. 537–563.

³¹ *Гришук Б.* Граф Мархоцький і Миньковецька держава // Україна — 1993. — № 4. — С. 22–23; № 8. — С. 22–23.

³² Центральний історичний архів України, м Київ (ЦДІАК України), ф. 2219, оп. 1, спр. 118.

Ще один проект поліпшення побуту селян був розроблений у 1832 р. поручиком Нечаєм³³.

Підполковник Челіщев, який мешкав у Санкт-Петербурзі, направив клопотання, в якому висловлював побажання про вжиття заходів з покращення добробуту селян у його маєтку в містечку Ружин на Житомирщині. На його думку, з приходом у містечко військ, місцеві селяни у зв'язку з цим не мали бути переобтяжені повинностями. Ружинська ж гребля, що потребувала ремонту, мала бути розділена на ділянки між сусідніми селянами, щоб селянам не було занадто важко займатися ремонтними роботами³⁴.

Графом Потоцьким було засновано благодійні селянські притулки для тих селян, хто особливо потребував допомоги і захисту³⁵.

Траплялося, що поміщики піклувалися й про виконання селянами їх робіт, а також про забезпечення їх продовольством. Так, уповноважений у справах графів Хоткевичів Дашкевич розпорядився, щоб місцевий становий пристав надав необхідну допомогу селянським господарствам Чорнобильського маєтку на жнивях й забезпечення селян у достатній кількості продовольством³⁶.

Окремі землевласники дбали про те, щоб їх кріпаки мали можливість отримати освіту й навчатися ремеслам³⁷, та цікавились їх успіхами у навчанні³⁸.

Нерідко також самі поміщики піклувалися не лише про здобуття селянами основ грамоти, а й отримання ними необхідних сільськогосподарських знань. Вони, траплялося, самі засновували й утримували власним коштом у своїх маєтках школи, в котрих могли навчатися всі бажаючі з числа кріпаків. Чи не найпершою з них була відкрита 1785 р. у маєтку А. Чепи у с. Чепурківці на Полтавщині. 1801 р. було засновано навчальний заклад в маєтку В. Кочубея в с. Диканьці на Полтавщині. Подібні школи діяли також на Харківщині — в маєтках О. Щербініна у с. Бабаях, Осипова в с. Бшинині й Соловійова у с. Каплунівці, а також дві — на землях Шереметьєва. Причому ті з них, що існували у маєтках останнього, мали своїм завданням підготовку кваліфікованих службовців для маєткової адміністрації³⁹.

³³ Молчановский Н. Материалы для новейшей истории Юго-Западного края. Проект поручика Нечаева 1832 г. об улучшении быта крестьян // Киевская старина. — 1899. — Т. 65. — № 6. — С. 408–452.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 153/1844, спр. 791, арк. 1–8.

³⁵ Мердер А. Мелочи из архивов Юго-Западного края. К истории учреждения графом Потоцким крестьянских приютов // Киевская старина. — 1903. — Т. 81. — № 4. — С. 8–10.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 151, спр. 678, арк. 1–4.

³⁷ Там само, ф. 1475, оп. 1, спр. 1345.

³⁸ Там само, спр. 45, арк. 1–4.

³⁹ Сірополко С. Історія освіти в Україні. — К., 2001. — С. 332.

У 1804 р. В. Каразін в родовому маєтку Кручик на Харківщині відкрив школу для своїх селян; учні якої, що демонстрували визначні здібності, отримували волю з умовою внесення згодом за себе викупу⁴⁰. Поміщик-просвітитель багато вкладав сил та коштів у створену ним школу, а також, впроваджуючи передові педагогічні ідеї свого часу, планував спрямувати навчання в навчальному закладі так, щоб не відривати його учнів від основних для них сільськогосподарських занять⁴¹.

Ще один поміщик, Д. Кандиба, в своєму маєтку в Конотопському повіті Чернігівської губернії 1845 р. заснував механічно-ремісничу практичну школу, на навчання в якій приймалися всі бажаючі віком від 14-ти до 22-х років, з числа міщан та селян усіх категорій. П'ять учнів із міщан, переважно діти машиністів та художників, мали навчатися безкоштовно, за рахунок закладу, а за решту сорок учнів — дітей кріпаків, плату в розмірі 30 руб. сріблом, мали вносити їх поміщики⁴².

Навчальною базою школи були місцева бібліотека і музей, що представляв собою зібрання моделей, знарядь та машин, в першу чергу — сільськогосподарських. Протягом 1859 р. було засновано відповідні навчальні заклади для селянських дітей також у с. Осламово, яке належало місцевому поміщику І. Ге⁴³ та с. Андрушках, що належали поміщику Бентковському⁴⁴.

При нагоді поміщики відправляли також своїх кріпаків “у науку”. Так, П. Галаган направив своїх дворових — 24-річного Г. Безлюду, 19-річного В. Шкатульського, 26-річного Д. Дмитренка й 27-річного С. Маринченка навчатися ремеслам до Санкт-Петербурга⁴⁵. Причому, посилаючи своїх їх на навчання, поміщики піклувалися про своїх підданих, про що свідчили відповідні договори та розписки. П. Галаган укладав угоди з ніжинською гречанкою М. Савицькою про утримання в її домі дітей з числа дворових, які були віддані ним на навчання. На 22 червня 1846 р. за першу третину року на їх забезпечення було витрачено 72 руб. 44½ копійки сріблом⁴⁶. А наступного, 1847 р., на 22 червня, — відповідно 75 руб⁴⁷.

Про те, які саме знання й у яких об'ємах здобуватимуть селяни, також піклувались поміщики. Тому траплялося, що невдалий вибір, зроблений паном, не лише не приносив очікуваних результатів, але й призводив до

⁴⁰ Вільшанська О. Л. Культура українського села // Історія українського селянства. Нариси в двох томах. — К., 2006. — Т. 1. — С. 341.

⁴¹ Сірополко С. Вказ. праця. — С. 331.

⁴² Ясман З. Д. Крепостные таланты и сельскохозяйственные машины // Вопросы истории. — 1969. — № 4. — С. 214.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 809, спр. 21, арк. 1–16.

⁴⁴ Там само, ф. 127, оп. 798, спр. 106.

⁴⁵ Там само, ф. 1475, оп. 1, спр. 139, арк. 1а.

⁴⁶ Там само, спр. 1422, арк. 4.

⁴⁷ Там само, арк. 12.

трагедії. Так, батько ученого-історика Миколи Костомарова, Іван, не отримавши гарної освіти й усвідомлюючи це, намагався підвищити свій освітній рівень читанням. Захопившись вивченням творів французьких просвітителів, він віддався матеріалістичному вченню й докладав зусиль для розповсюдження ідей вольтер'янства, в тому числі й серед своїх кріпаків. Зібравши в своєму маєтку гурток з залежних від нього селян, членів якого й знайомив з творами французьких просвітителів. Кріпаки в його маєтку, — згадував в своїй автобіографії Микола Костомаров, — були українці й досить туго сприймали проповідувані ним вільнодумні ідеї. Однак у той же час серед дворових селян знайшлося декілька з Орловської губернії, які, знаходячись ближче до пана й мали більше можливостей для регулярних бесід з ним, виявилися більш здібними до сприйняття нових для них ідей. Результатом цього просвітництва стало те, що дворові селяни, наслуховавши вільнодумної пропаганди, зважились на вбивство свого поміщика. На допиті ж у суді вони звинуватили свого пана в тому, що їх спокусив й своїми просвітницькими лекціями та читанням памфлетів французьких просвітителів переконав їх у тому, що Бога нема, й нема відплати за гріхи. Тому, повіривши у проповіді з уст свого поміщика, вони повірили у свою безкарність й пішли на грабунок та вбивство поміщика⁴⁸.

Крім того, існували й інші форми піклування поміщиків про підопічних їм кріпаків. Так, саме з поміщика, в разі необхідності, могли бути стягнені кошти на лікування підвладних їм селян, що тяжко занедужали. Так, чиновника 12-того класу Сороку спонукали оплатити лікування його кріпака Мурашко, котрий, захворівши, потрапив до лікарні⁴⁹.

При маєтках також засновувалися своєрідні соціальні й економічні осередки для селян. Так, у с. Ходорків, неподалік від панського будинку, було зведено школу, розраховану на півтори сотні учнів, притулок для людей похилого віку, кооператив та ощадний банк, що діяли під опікою місцевих шляхтичів⁵⁰.

В архівних документах зафіксовані випадки, коли поміщицькі піддані — як кріпаки, котрі працювали на цукровому заводі⁵¹, так й дворові, отримували за свою працю заробітну платню⁵².

Дослідження, в яких аналізувалися б негативні та позитивні випадки взаємовідносин між поміщиками, а також висвітлювалось б співвідношення між ними, збагатили б соціальні студії та посприяли б висвітленню ступеню

⁴⁸ Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 427, 437.

⁴⁹ ЦДАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 194, арк. 1–6.

⁵⁰ Криворучко І. Вказ. праця. — С. 37.

⁵¹ ЦДАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 1457, арк. 1–57.

⁵² Там само, ф. 772, спр. 1564, арк. 1–2.

гнучкості соціальної системи як в Російській імперії в цілому, так й на українських землях, що входили до її складу зокрема. Крім того, подібні наукові доробки могли б посприяти вивченню впливу того чи іншого ставлення поміщиків до своїх кріпаків на рівень життя та долю поміщицьких підданих та їх родин, що збагатило б біографічні студії.

Хоча й можна говорити про наявність досліджень законодавства про поміщицьких селян в дореформений період⁵³, практично відсутні наукові студії, в яких висвітлювався б комплекс питань, пов'язаних з ефективністю цього законодавства, а також пов'язаною з нею реакцією на ті чи інші форми селянського руху. Так, не залишалися без уваги скарги селян на неправомірні дії поміщиків та економів маєтків, які несли відповідальність перед законом за жорстоке ставлення до кріпаків. Про масштаби невдоволення селян своїм становищем, в тому числі збиткування з них можна судити з масштабів їх протестного руху, котрий проявлявся в тому числі у поданні скарг до державних інстанцій, фізичних розправах з поміщиками чи управителями їх маєтків, які прославилися своєю жорстокістю та утисками й проявах колективної непокори. Ще одною, соціально активною, формою протесту виступили також втечі селян, кількість яких постійно зростала. З наявних лише у Київській та Чернігівській губерніях 700 тис. селян-кріпаків протягом 1782–1791 рр. втекли 35 тис. селян, що становило 5% їх сумарної кількості. Між 1822–1833 рр. лише в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, було заарештовано й відправлено до Сибіру близько 12-ти тисяч утікачів.

Випадки гноблення селян були настільки частими й приводили до настільки серйозних наслідків, що упродовж тривалого періоду значна увага дослідників приділялась висвітленню експлуатації кріпаків та основним формам селянського руху. Однак поза увагою дослідників залишалось питання про реакцію на перевищення панами та економами своїх повноважень й реальні випадки покарання винних

Тимчасом у фондах ЦДІАК України зберігається низка документів, які свідчать про те, що поміщики й економи маєтків не лише були звинувачувані в перевищенні своїх прав, але й були покарані за жорстоке ставлення до кріпаків. Також збереглися свідчення про те, що необхідність покарання винних у знущанні з селян розглядалися не лише на місцевому рівні, але й привертали увагу високопосадовців. Офіційно здійснювались спроби врегулювання стосунків між поміщиками та залежними від них кріпаками й запобігти жорстокому ставленню до поміщицьких підданих чи, принаймі, зменшити кількість випадків знущання з них.

На найвищому рівні, траплялося, розглядалися окремі випадки жорстокого ставлення до селян та вжиття з цього приводу відповідних заходів

⁵³ Крутиков В. И. Указ. соч. — С. 112–121.

стосовно винних в утисках своїх підданих поміщиків. Так, 1826 р. датовано відношення Новоросійського генерал-губернатора, направлене ним у міністерство внутрішніх справ з приводу взяття під опіку маєтку генерал-майора Попова в зв'язку з жорстоким ставленням того до своїх кріпаків⁵⁴. Крім того, окремими директивами на повітових предводителів дворянства покладалось додаткове зобов'язання вживати належних і ефективних заходів з недопущення утисків селян поміщиками⁵⁵.

Скарги селян також, траплялося, розглядалися на найвищому рівні. Так, в журналі засідань комітету міністрів зафіксовано скаргу селян Херсонської губернії на утиски поміщиків⁵⁶.

Масштаб проблеми можна оцінити також за кількістю землевласників та економістів маєтків, яких було так чи інакше покарано за занадто жорстоке й несправедливе ставлення до кріпаків. Так, під суд було віддано поміщика села Чабанів С. Лонганівського, який був звинувачений у нанесенні своїм селянам побоїв і ран, примушуванні своїх підданих працювати в тому числі ночами й у святкові дні⁵⁷. Судовий розгляд очікував й відставного полковника П. Варавву, котрий мешкав у Волинській губернії й жорстоко поведився зі своїми кріпаками Ісаєвими⁵⁸. Ще одним поміщиком, який був відданий під суд в тому числі й за образи селян свого маєтку, став поміщик м. Тульчин граф Потоцький⁵⁹. Не уникав притягнення до відповідальності також власник с. Плиски Костюкевич, який закував свого селянина Д. Рибачука у кайдани, надяг йому на шию залізний обруч та поголив нещасному голову⁶⁰.

Ще одним видом покарання поміщиків, помічених у жорстокому ставленні до своїх кріпаків, було те, що на їх маєтки могла накладатися пеня, про звільнення від якої часом клопоталися діти звинувачених⁶¹.

Траплялося, що маєток поміщика, винного у збиткуванні з підлеглих селян, віддавався в опіку. Саме така доля чекала на власність графа Гендрікова, звинуваченого у незаконному продажі своїх кріпаків та утисках своїх підданих⁶². В опікунське управління було передано й маєток поміщика с. Кордашевка Абрамовича, який був притягнутий до відповідальності за аналогічний злочин⁶³.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 4, оп. 1, спр. 123, арк. 16к.

⁵⁵ Там само, ф. 707, оп. 15, спр. 2, арк. 118.

⁵⁶ Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 46, арк. 10к.

⁵⁷ Там само, ф. 442, оп. 157, спр. 1010, арк. 42–46.

⁵⁸ Там само, оп. 160, спр. 449, арк. 1–56.

⁵⁹ Там само, оп. 150, спр. 1173.

⁶⁰ Там само, оп. 150, спр. 1064, арк. 1–28.

⁶¹ Там само, оп. 152, спр. 232а.

⁶² Там само, ф. 220, спр. 41.

⁶³ Там само, ф. 442, оп. 789а, спр. 69, арк. 1–2 зв.

На поміщиків та економів маєтків, у випадку занадто жорстокого ставлення до кріпаків могло очікувати й більш суворе покарання — арешт. Ряд поміщиків й економів в Волинській губернії було заарештовано за перевищення влади стосовно селян⁶⁴. На місяць було заарештовано й економа маєтку в с. Єзерць Лукашевського, якому, окрім перебування в ув'язненні, після звільнення заборонялося займатися справами і займати посади, пов'язані з управлінням поміщицьким майном⁶⁵. Зафіксовані випадки, коли не оминали арешту й представники духовенства. Так, було заарештовано дяка с. Петрашківки Георгія Похилевича, який був звинувачений у вимаганні з місцевих селян грошей за зачитування їм інвентарних правил⁶⁶.

За занадто жорстоке ставлення до кріпаків покарання чекало не лише поміщиків, маєтки яких могли бути передані в опікунське управління⁶⁷, але й економів⁶⁸ та управителів маєтків⁶⁹. Під суд віддавались й орендарі. Так трапилось з орендним власником с. Погорільців Рибацьким, провина якого була виявлена; орендований же маєток було передано в опікунське управління⁷⁰. Ще один орендний власник, поміщик Білінський, також був позбавлений орендованої ним частини с. Кучаївців, яка була передана в опікунське управління⁷¹.

Не раз до відповідальності за утиски селян притягалися економи маєтків, котрі зловживали своїми посадовими обов'язками. Судовий процес очікував економа частини с. Степанець Ржевуського⁷², с. Бочакова Я. Вольського, побої якого спричинили смерть кріпака⁷³ та маєтку поміщика Млодецького у с. Ставиновка⁷⁴.

Вироку очікували й повірений князів Любомирських Могильницький, який віддав наказ закувати в кайдани місцевих селян з родини Солтиків, та управитель маєтку с. Погорілець Рибацький, котрий змушував кріпаків працювати на пана у святкові дні⁷⁵.

Покарання винних в жорстокому ставленні до своїх кріпаків були різноманітними. Зафіксовані випадки слідства над тими, хто звинувачувався в знущанні над селянами. Приміром, один з поміщиків Херсонської губернії

⁶⁴ Там само, оп. 351/1849, спр. 97, арк. 1–96.

⁶⁵ Там само, оп. 1, спр. 6473, арк. 25.

⁶⁶ Там само, оп. 435/1848, спр. 49, арк. 1–20.

⁶⁷ Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 178, арк. 4.

⁶⁸ Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 6473, арк. 11, 14, 16, 21.

⁶⁹ Там само, оп. 157, спр. 715, арк. 1–30.

⁷⁰ Там само, оп. 458/1852, спр. 66.

⁷¹ Там само, оп. 457/1845, арк. 1–8.

⁷² Там само, ф. 485, оп. 1, спр. 13418.

⁷³ Там само, ф. 442, оп. 150, спр. 914, арк. 1–6.

⁷⁴ Там само, ф. 485, оп. 1, спр. 13387.

⁷⁵ Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 5965, арк. 27–29.

був висланий до Тирасполя для проведення слідства по звинуваченню його в жорстокому побитті свого селянина Ігнат'єва⁷⁶.

Також над звинувачуваними (зокрема, поміщиками Подільської губернії Белькевичем⁷⁷ й м. Махновки Ф. Барановським⁷⁸) у знущанні зі своїх селян, офіційно встановлювалася та чи інша форма поліцейського нагляду.

Управитель маєтку, винний у збиткуванні з кріпаків, міг бути відсторонений від виконання посадових обов'язків (як це було з управителем маєтку в с. Погорільцях Рибицьким⁷⁹). Траплялися також випадки, коли занадто жорстокий у поводженні з селянами управитель офіційно отримував заборону займати посади, пов'язані з управлінням панськими маєтком і кріпаками, хоча бувало, що покарані самовільно, в обхід винесеного вироку, спромогалися отримати посаду управителя маєтком⁸⁰.

Траплялося також, коли покарання за знущання з селян було значно суворішим. Так, рішенням Волинської палати кримінального суду від 30 червня 1842 р. поміщик с. Тростянець А. Чарковський був позбавлений прав власності, чинів, дворянства та орденів і висланий за жорстоке ставлення до своїх кріпаків та опір й нанесення образ місцевим представникам влади, що прибули до його маєтку⁸¹.

По-різному складалася доля кріпаків, які зазнавали переслідувань та утисків з боку свого поміщика. Їх, зокрема, могли отримати свободу. Так, коли між поміщиком Уманського повіту К. Яворським виник гострий конфлікт з деякими з його селян, які насмілилися звинуватити свого пана в крамольній діяльності, зокрема, в участі у повстанні, чотири кріпацькі родини, котрі не побоялися піти проти свого пана, були звільнені з його залежності⁸². Також селяни, які зазнавали непомірних утисків з боку поміщика, могли бути забрані від пана й передані в опіку. Приміром, у дворянина К. Макаревича за збиткування було відібрано підлеглого йому мешканця с. Липина, селянина Михайлова з родиною та передано в опіку⁸³.

Таким чином, наявні архівні джерела, а також характерні для сучасної історіографії переорієнтація історичних студій та переосмислення історичних явищ та процесів і методів їх вивчення відкривають перед вдумливим дослідником нові перспективи й дозволяють істотно розширити горизонти селянствознавчих досліджень. Об'єктивізація студій з історії українського селянства також посприяють зміщенню акцентів з висвітлення селянства як

⁷⁶ Там само, оп. 157, спр. 968, арк. 24–25.

⁷⁷ Там само, оп. 799, спр. 366, арк. 3–4.

⁷⁸ Там само, ф. 533, оп. 2, спр. 1009, арк. 9.

⁷⁹ Там само, ф. 442, оп. 451/1849, спр. 35.

⁸⁰ Там само, оп. 151, спр. 1113.

⁸¹ Там само, оп. 793, спр. 102, арк. 76–86.

⁸² Там само, оп. 792а, спр. 289, арк. 139–148.

⁸³ Там само, оп. 155, спр. 225, арк. 1–14.

суто стражденного, експлуатованого й такого, основним заняттям якого є постійна боротьба за свою кращу долю на користь селянства як живого, такого, повсякденне життя, бажання й прагнення якого можуть бути об'єктом різнопланових історичних розвідок. Це, своєю чергою, має допомогти у вивченні ролі не лише селянства в цілому, але й вихідців з селянського середовища, зокрема у вітчизняних суспільних, духовних та культурно-освітніх процесах свого часу.

REFERENCES

1. Akulshin, P. V., & Sokolov, A. S. (2017). Krestianskii syn protiv krestianskogo vosstaniia. V. S. Kornev (1889–1939). (Krestianstvo i formirovanie elity sovetskogo obshchestva). *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki — Historical, Philosophical, Political and Law Sciences, Culturology and Study of Art. Issues of Theory and Practice*, 6, part 2, 7–10. [in Russian].
2. Arzhevitin, S. M. (2006). *Shuhai: istoriia verkhovynnoho sela Kalachava*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
3. Baraboi, A. Z. (1958). Obezzemelennia pomischykamy kriposnykh selian Podil's'koi hubernii i posylennia ekspluatatsii ikh v period mizh "inventarnoiu" i "selians'koiu" reformamy. (Istoryko-statystychna rozvidka). *AN URSR. Naukovi zapysky Instytutu istorii*, (2), 83–108. [in Ukrainian].
4. Bezgin, V. V. (2017). Lozungi povstanchestva kak otrazhenie krestianskogo mentaliteta. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki — Historical, Philosophical, Political and Law Sciences, Culturology and Study of Art. Issues of Theory and Practice*, 6, part 2, 10–13. [in Russian].
5. Bondar, V. (2010). Povsiakdenne zhyttia selianstva Naddniprians'koi Ukrainy druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.: do istoriohrafii pytannia. *Kraieznavstvo*, 3, 10–18. [in Ukrainian].
6. Bovua, D. (1996). *Shliaktych, kripak i revizor. Pol's'ka shliakhta mizh tsaryzomom ta ukrains'kymy masamy*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Broslavskiy, V. L. (2010). *Ahrarna istoriia Pravoberezhnoi Ukrainy 1739–1861*. Ternopil. [in Ukrainian].
8. Dolgikh, A. N. (2015). Zhaloby vladelcheskikh krestian i sistema nakazaniia pomeshchikov v zakonodatelstve Rossii kontca XVIII — pervoi polovine XIX v.: k postanovke problemy // *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki — Historical, Philosophical, Political and Law Sciences, Culturology and Study of Art. Issues of Theory and Practice*, 8, part 3, 95–100. [in Russian].
9. Hryshuk, B. (1993). Hraf Markhots'kyj i Myn'kovets'ka derzhava. *Ukraina*, 4, 22–23. [in Ukrainian].
10. Hryshuk, B. (1993). Hraf Markhots'kyj i Myn'kovets'ka derzhava. *Ukraina*, 8, 22–23. [in Ukrainian].
11. Hurzhii, I. O. (1958). *Borot'ba selian i robitnykiv Ukrainy proty feodal'no-kriposnyts'koho hnitu (z 80-kh rr. XVIII st. do 1861 r.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Iasman, Z. D. (1969). Krepostnye talanty i selskokhoziaistvennyye mashyny. *Voprosy istorii*, 4, 214. [in Russian].

13. Kostomarov, N. I. (1989). *Istoricheskie proizvedeniia. Avtobiografiia*. Kyiv. [in Russian].
14. Krutikov, V. I. (1980). Zakonodatelstvo o pomeshchichikh krestianakh doreformenogo vremeni (1801–1860 gody). Abstracts of Papers'80: *Sotsialno-ekonomicheskie problemy rossiiskoi derevni v feodalnuu i kapitalisticheskuiu epokhi. Materialy XVII sessii simpoziuma* (pp. 112–121). Rostov-na-Donu. [in Russian].
15. Kryvoruchko, I. (2016). *Khodorkiv. Istorii sela*. Zhytomyr. [in Ukrainian].
16. Kushnir, A. H. (2007). *Kryvozhnyntsi — kolyska nashykh dush*. Vynytia. [in Ukrainian].
17. Levitckii, Or. (1906). O polozenii krestian Iugo-Zapadnogo kraia vo vtoroi chetverti XIX st. *Kievskaiia starina*, 93 (7/8), 231–274. [in Russian].
18. Lipovskaia, T. D. (1972). Zhaloby kak forma klassovoi borby krepostnogo krestianstva Levoberezhnoi Ukrainy v 1841–1860 gg. *Nekotorye problemy sotsialno-ekonomicheskogo i politicheskogo razvitiia Ukrainskoi SSR*, (3), 138–148. [in Russian].
19. Lipovskaia, T. D. (1974). K istorii krestianskogo dvizheniia v Kharkovskoi gubernii v pervoi treti XIX v. *Sbornik nauchnykh statei Dnepropetrovskogo universiteta*, (5), 156–163. [in Russian].
20. Mashkin, O. M. (2007). Stavleniia rosijs'koho uriadu do selianstva Ukrainy (na prykladi impers'koho zakonodavstva 1796–1856 rokiv). *Istoriiia v shkoli*, 1, 4–13. [in Ukrainian].
21. Merder, A. (1901). Melochi iz arkhivov Iugo-Zapadnogo kraia. Zaboty kievskogo general-gubernatora A. D. Gureva o pomeshchichikh krestianakh. *Kievskaiia starina*, 73 (5), 12–85. [in Russian].
22. Merder, A. (1903). Melochi iz arkhivov Iugo-Zapadnogo kraia. K istorii uchrezhdeniia grafom Pototckim krestianskikh priiutov. *Kievskaiia starina*, 81 (4), 8–10. [in Russian].
23. Miroshnichenko, P. Ia. (1977). *Narodnye poslovitsy, pogovorki, primety, zagadki kak istochnik po istorii soznaniia krestianstva perioda razlozheniia i krizisa krepostnichestva*. Donetsk. [in Russian].
24. Miroshnichenko, P. Ia. (1999). *Kultura russkogo i ukrainskogo krestianstva kontca epokhi feodalizma (1760–1861 gg.)*. Donetsk. [in Russian].
25. Molchanov, V. B. (2005). Sotsial'no-pravove stanovysche sil'skoho naseleenniia Ukrainy u pershij polovyni XIX st. (do 1861 r.). *Problemy istorii Ukraini XIX — pochatku XX st. — Problems of the history of Ukraine of XIX — beginning XX cc.*, (10), 34–50. [in Ukrainian].
26. Molchanov, V. B. (2006). Sotsial'no-ekonomichne stanovysche sil'skoho naseleenniia Ukrainy v pershij polovyni XIX st. In V. A. Smolii (Ed.), *Istoriiia ukrains'koho selianstva. Narysy v dvokh tomakh* (Vol. 1, pp. 321–332). Kyiv. [in Ukrainian].
27. Morozov, A. H., & Kornovenko, S. V. (2006). Polityka rosijs'koho uriadu schodo selianstva. In V. A. Smolii (Ed.), *Istoriiia ukrains'koho selianstva. Narysy v dvokh tomakh* (Vol. 1, pp. 313–321). Kyiv. [in Ukrainian].
28. Nahrebetskyi, A. N. (2004). *Moia Plebanivka. Istoryko-etnohrafichnyj narys*. Vynytia. [in Ukrainian].
29. Petrenko, O. (2004). Hromads'ka selians'ka administratsiia v pans'kykh maietkakh Skhidnogo Podillia naprykintsi XVIII — u pershij polovyni XIX st.. *Problemy istorii Ukraini XIX — pochatku XX st. — Problems of the history of Ukraine of XIX — beginning XX cc.*, (7), 82–91. [in Ukrainian].
30. Popova, R. S. (1974). Zhaloby i prosheniia pomeshchichikh krestian kak svoeobraznaia forma antikrepostnicheskoi borby v doreformennom sele Iuga Ukrainy (1841–

1860 gg.). *Sbornik nauchnykh statei Dnepropetrovskogo universiteta*, (5), 167–177. [in Russian].

31. Popova, R. S. (1980). K voprosu o klassovoi borbe na Iuge Ukrainy v doreformennyi period (1801–1860). In *Aktualnye problemy agrarnoi istorii Ukrainy* (pp. 145–152.). Dnipropetrovsk. [in Russian].

32. Pyrih, O. (2007). *Selo Umnyky. Khoda kriz' viky*. Kyiv. [in Ukrainian].

33. Reient, O. P. (2006). Selians'ki rukhy. In V. A. Smolii (Ed.), *Istoriia ukrains'koho selianstva. Narysy v dvokh tomakh* (Vol. 1, pp. 337–348). Kyiv. [in Ukrainian].

34. Semevskii, V. I. (1888). *Krestianskii vopros v Rossii v XVIII i pervoi polovine XIX vv.* (2 vols.). St. Petersburg. [in Russian].

35. Sierchyk, V. (1962). Stanovysche selian na Pravoberezhnij Ukraini (druha polovyna XVIII st.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 4, 67–73. [in Ukrainian].

36. Siropolko, S. (2001). *Istoriia osvity v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].

37. Vilshanska, O. L. (2006). Kul'tura ukrains'koho sela. In V. A. Smolii (Ed.), *Istoriia ukrains'koho selianstva. Narysy v dvokh tomakh* (Vol. 1, pp. 337–349). Kyiv. [in Ukrainian].